

Дмитро Павлов, к. філос. н.

Національна металургійна академія України

ПРОПАГАНДА У ВИМІРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Dmytro Pavlov, PhD in Philosophy

National Metallurgical Academy of Ukraine

PROPAGANDA IN DIMENSIONS OF THE UKRAINIAN POLITICAL REALITY

The article deals with the specifics of the propagandistic processes in the context of modern Ukrainian political reality. The author argues that the propagandistic processes are largely due to the aggression of the Kremlin. Apart from Russia, active actors of the propaganda in Ukraine are the Ukrainian ruling elite and the political opposition. The ruling elite uses the Russian aggression in its propagandistic activities aimed at protecting the power positions as well as material and economic interests. The political opposition uses the failures of reforms in strengthening its positions and improving the prospects of getting power in the future. The author substantiates the view that the Russian aggression in Ukraine, due to the peculiarities of conducting, opened a new page in the history of the implementation of propaganda.

Keywords: political propaganda, technologies, Ukraine, frames, manipulation, communication, symbolization.

Постановка проблеми. Нинішні пропагандистські процеси на території України багато в чому обумовлені агресією Росії щодо нашої держави, яка в науковій літературі отримала назву «гібридної війни». Саме російські гібридні практики в Україні актуалізували тему пропаганди як інструмента боротьби за серця та уми громадян, як комплексу «м'яких» технологій завоювання влади. Це не означає, що раніше пропагандистські методи та практики в Україні не використовувалися. Вони властиві політичній реальності будь-якої країни. Але саме з агресією з боку Росії значення цих пропагандистських практик набуло надзвичайного значення у зв'язку з тим, що їх здійснення зачіпає питання виживання України як політичної нації. Тому тема сучасної пропаганди на теренах України є вельми актуальною та значущою як в теоретичному, так і практичному вимірах.

Аналіз актуальних досліджень. Зважаючи на надзвичайну актуальність теми пропаганди у вимірах української політичної реальності, розкриттю її різноманітних аспектів були присвячені публікації таких авторів як А.Бабак¹, П.Бураковський², О.Висоцький³, В.Єрмоленко⁴, Т.Ісакова⁵,

¹ Babak, A. (2017) Made in Russia: Narratives and Methods of Russian Propaganda's War on Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 12-27.

² Бураковський, П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. *MediaSapiens*. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv/> (2018, січень, 10).

³ Висоцький, О.Ю. (2017). *Оптимізм як стратегія політичної пропаганди. Освітні стратегії розвитку духовної та світоглядної культури особистості громадянського суспільства*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Дніпро: СПД «Охотнік», 158-161.

⁴ Yermolenko, V. (2017). More than Fake News: Lessons Learnt by Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 102-117; Yermolenko V. (2017). What is the best way to fight propaganda? Recommendations based on Ukrainian Experience, General Recommendations. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 118-127.

⁵ Ісакова, Т. (2016). *Інформаційний супровід анексії Криму. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп.* Київ: НІСД, 5-22.

Т.Матичак¹, Р.Мініч, П.Рибак², В.Мороз³, Г.Почепцов⁴, М.Пугач⁵, та Є.Федченко⁶. В їх роботах знайшли висвітлення особливості здійснення пропаганди в умовах української політичної реальності.

Мета статті – висвітлити специфіку пропагандистських процесів в контексті сучасної української політичної реальності.

Виклад основного матеріалу. Обумовленість пропагандистських процесів в Україні агресією Кремля не означає, що джерелом пропаганди на її території є лише Росія. Окремі представники політичної влади в Україні з успіхом використовують російську агресію в своїй пропагандистській діяльності, спрямованій на захист своїх владних позицій та матеріально-економічних інтересів. Бренд «Путін» став символом колективного ворога, який міфологізується та використовується як інструмент пропагандистської боротьби прибічників чинного режиму в Україні проти представників опозиції, які отримують на свою адресу ярлики «агенти Путіна». Політичні опозиціонери потрапляють до бази сайту «Миротворець», що був створений навесні 2014 р. для занесення осіб, що здійснили, на думку його авторів та власників, злочини проти України. Симптоматично, що до бази сайту «Миротворець» потрапила лідер «Батьківщини» Ю.Тимошенко, опозиційний політик М.Саакашвілі, а також опозиційні депутати Ю.Дерев'янка, Д.Добродомов, С.Власенко.

Російська агресія в Україні в силу особливостей її проведення фактично відкрила нову сторінку в історії здійснення пропаганди. Основною відмінністю нової пропаганди від традиційної стала побудова альтернативної уявної реальності, конструювання якої базується на постмодерністському інструментарії, насамперед, на принципах множинності істини, непізнаваності справжньої реальності, невідповідності репрезентації та реальності («карти та території»), переваги у наслідках на поведінку людини символічного, інформаційного, уявного перед реальним.

Важливо відзначити, як була сконструйована альтернативна реальність російських агресорів, які спочатку захопили Крим, а потім частину Донбасу. За словами російського експерта А.Піонтковського, ключовим чином її визначав мем Четвертої світової війни, що був запущений кремлівськими пропагандистами навесні 2014 р.⁷. А.Піонтковський проводить паралелі російської агресії з німецької. Він зазначає, що в обраній нумерації (четверта) явно прочитувалася мрія про реванш за поразку СРСР у Третій (холодній) світовій війні, так само як Друга світова війна була для Німеччини спробою реваншу за поразку в Першій. Фактично гітлерівська зовнішньополітична ідеологія (розділений народ, збирання споконвічних земель, право і навіть священний обов'язок «захищати» етнічно близьких по всьому світу) найбільш повно і безсоромно була представлена у знаменитій промові з приводу кримських подій Президента РФ В.Путіна в Кремлі 18 березня 2014 р. Було запропоновано «правове» обґрунтування територіальної експансії (захист етнічних росіян і російськомовних по всьому світу). Був створений і отримав бойове хрещення новий вид військ для гібридної війни, Сили спеціальних операцій (ССО) – ввічливі зелені чоловічки, які здійснюють терористичну діяльність за кордоном без офіційного оголошення війни. У свідомість обивателя наполегливо впроваджувалася ідея саме світової «гібридної» війни «Російського світу» проти безбожного англосаксонського світу, проти Заходу на чолі з США. На телешоу регулярно

¹ Matychak, T. (2017) David against Goliath: How Ukraine resists the Kremlin's Information Attacks. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 48-59; Matychak, T. (2017). Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin's Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 28-47.

² Minich, R., Rybak, V. (2017) Mapping the Territory: What Other Researchers of Russian Propaganda Say. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 88-101.

³ Moroz V. (2017) Networks of Illusion: how Russia acts through the Internet and social networks, and how to fight this. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 60-69.

⁴ Почепцов Г.Г. Особенности пропагандистских механизмов с двух сторон российско-украинского конфликта. *MediaSapiens*. <http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/osobennosti_propagandistskikh_mekhanizmov_s_dvukh_storon_rossiyskougkrainskogo_konflikta/> (2018, січень, 10).

⁵ Puhach M. (2017) Architecture of Lies: How the Kremlin's Propagandist Mechanism Works. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 70-87.

⁶ Fedchenko Y. (2016) Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means. *Sojateadlane. Estonian Journal of Military Studies*, 2, 141-170.

⁷ Пионтковский А. (2016) Четвертая мировая «гибридная» война (2014-2016 гг.). Взлет и падение «русского мира». «Гибридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ: Центр Разумкова, 49.

нав'язували думку, що йде війна не з якоюсь Україною, а з США на території України. Цілями цієї війни було проголошено подолання найбільшої геополітичної катастрофи ХХ століття, повернення в рідну гавань споконвічних російських земель, новий ялтинський розділ світу, при якому путінська Росія визнавалася би куратором як мінімум всієї території колишнього СРСР. Горючим матеріалом для розв'язаної війни ставали, за задумом Кремля, росіяни та російськомовні громадяни, які проживають у сусідніх з Росією країнах – доведені до відчаю «рядові шахтарі і трактористи», натхненні ідеєю «Російського світу». Братську допомогу їм повинні були забезпечити спочатку «ввічливі зелені чоловічки», що «ховаються за спинами жінок і дітей», а потім і регулярні російські війська. В якості першого етапу була поставлена задача братського розчленування і повного підпорядкування України – проект «Новоросія». Путінський порядок денний Четвертої світової війни передбачав максимальне розширення «Російського світу», розпад блоку НАТО, дискредитацію і приниження США як гаранта безпеки Заходу¹.

Конструювання та операціоналізація альтернативної реальності постмодерністською пропагандою, яка супроводжувала агресію Кремля в Україні, мала свою специфіку. Т.Ісакова проаналізувавши функціонування одного із центральних телевізійних російських каналів «Росія 24» на основі його сайту під час «кримської кампанії» та утвердження російської окупаційної влади на півострові, виділила пропагандистські технології, які використовував Кремль для створення альтернативної реальності². Це такі пропагандистські технології: інформаційної блокади, використання медіаторів («лідерів громадської думки»), анонімного авторитету, дискредитації опонента для відволікання уваги від своїх негативних дій, «ефект ореолу», «переписування історії», ефекту присутності, «зворотного зв'язку», «соціологічне псевдоопитування», ствердження бажаного дійсним, «свідки подій», хибної аналогії, емоційного резонансу, психологічного шоку, фреймінгу, інфотейнменту, негативного та позитивного маркування повідомлень, повторення, мемічного впливу, фальшивої номіналізації, створення загрози та інші.

Як відзначає П.Бураковський, пропагандистські зусилля контрольованих російською владою ЗМІ (друкованих та електронних) щодо висвітлення подій в Україні впродовж 2014–2016 років були важливим інструментом легітимації та втілення російських планів із підризу єдності українського суспільства та знищення української держави. На пропагандистський характер роботи російських ЗМІ в ці роки вказують дві показові риси: одноманітність меседжів та їх синхронне поширення одразу всіма доступними каналами³.

Україна не була готова до активної та агресивної пропаганди з боку російських ЗМІ, не мала чіткої лінії контрпропаганди. Як зазначає Д.Дуцик, «Із початком анексії Криму українські канали несвідомо підігравали російській пропаганді, називаючи російський військових то «невідомими», то «зеленими чоловічками», то «самообороною Криму», фактично вживаючи маніпулятивні терміни, нав'язані Росією»⁴.

Одним із головних повідомлень російської пропаганди, що було складовою альтернативної реальності в інтересах агресорів, майдан як протест мас проти авторитарної влади має негативний вплив на розвиток України. Важливо наголосити на значущості цього повідомлення для збереження стабільності в Росії, політична верхівка якої побоюється невдоволення широких російських мас. На прикладі України Росія прагне продемонструвати, що зміна влади шляхом бунту приводить до негативних наслідків для всіх громадян.

На хід пропагандистських процесів всередині України російська пропаганда впливає як безпосередньо, так і непрямым чином. У цьому контексті цікава пропагандистська активність як правлячих сил, які уособлює адміністрація чинного президента разом зі фракцією БПП у ВР, так і

¹ Пионтковский А. (2016) Четвертая мировая «гибридная» война (2014–2016 гг.). Взлет и падение «русского мира». «Гибридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ: Центр Разумкова, 49–50.

² Ісакова Т. (2016) Інформаційний супровід анексії Криму. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп. Київ: НІСД, 5–22.

³ Бураковський П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. MediaSapiens. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv/> (2018, січень, 10).

⁴ Дуцик Д. Як політика форматує новини: тенденції 2014–2017 рр. (30 червня 2017 р.). MediaSapiens. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/yak_politika_formatue_novini_tendentsii_20142017_rr/> (2018, січень, 10).

опозиційних сил, що представлені такими політичними суб'єктами як партія «Батьківщина», «За життя», «Опозиційний блок», «Рух нових сил» та деякі інші. Основна стратегія представників влади полягає в формуванні вигідної для себе черги денної, представленні позитивів та замовчуванні негативів і прорахунків, а також звинуваченні опозиційних сил у «роботі на інтереси Росії». Фактично, провладні пропагандисти активно просувають ідею, що всі опозиційні політики та медіа є явними чи прихованими союзниками Росії. А відтак будь-яка критика офіційної влади України з боку політичних опонентів та, тим більше, будь-які акції, спрямовані проти чинної влади, – це, за визначенням, ворожа діяльність проросійських сил, спрямована на дестабілізацію ситуації в Україні.

Пропагандистська діяльність опозиційних політичних суб'єктів ускладнюється тим, що вона фактично виступає продовженням російської пропаганди. Не важко помітити, що пропагандистська діяльність опозиційних сил в Україні вписується в один із головних месіджів російської пропаганди, який тиражується в різноманітних формах: «українцям потрібна нова влада».

Як зазначає А.Бабак, «українська постреволюційна влада до сьогодні залишається однією з головних мішеней російських ЗМІ»¹. Якщо з 2014 р. російські медіа в основному використовували термін «хунта», що супроводжувався месіджами про насильницький переворот, здійснений прибічниками Євромайдану за фінансової підтримки США, то згодом «хунта» поступово змінюється словосполученням «київський режим» чи «київська влада». Фіксація на столиці має мовби вказувати на нелегітимність та неповноту влади. Відповідно до однієї із цілей російської пропаганди, українська влада, що є ворожою до Росії, має бути делегітимізована та змінена будь-яким шляхом. Російські пропагандисти через впливові медіа використовують вразливі точки української політичної реальності, зокрема, підвищення тарифів, інфляцію, поглиблення бідності, корупцію серед депутатів та чиновників, виступи націоналістичних організацій, для негативації правлячого режиму в очах українського суспільства та ініціювання «третього майдану».

Природно, інтереси політичної опозиції та російських пропагандистів у питанні швидкої зміни влади в Україні збігаються. Це ускладнює ефективність пропаганди опозиційних сил, тому що будь-яка критика прорахунків, провальної політики правлячого режиму дієвим чином відкидається звинуваченнями опозиції в репрезентації інтересів російського агресора, записуванням опозиціонерів у «п'яту колону» на службі Росії (сайт «Миротворець»).

Опозиційна політична діяльність ускладнюється ще тим, що заяви та виступи українських опозиційних політиків активно використовуються російськими медіа в своїх пропагандистських цілях. За спостереженням Т.Матичак, найчастіше російські медіа цитують таких українських політиків як Ю.Бойко, Ю.Тимошенко, В.Рабинович, О.Ляшко, М.Саакашвілі, О.Тягнибок². Разом з тим, ці політики також висвітлюються в негативному світлі та у зневажливій манері.

Найбільш ефективними стратегіями пропаганди з боку опозиції тут є: 1) подійна та тематична критика чинної влади з конструктивними пропозиціями зміни виявлених негативів та прорахунків (наприклад, пропозиція зміни тарифної політики); 2) одночасне з критикою влади її звинувачення у змові з російським агресором (наприклад, наявність фабрики «Рошен» у Липецьку як свідчення такої змови); 3) використання критичних матеріалів західних медіа щодо корупції української влади для розповсюдження на теренах України.

Слід зазначити, що всі суб'єкти політичної пропаганди активно використовують сучасні інформаційні та комунікаційні технології, зокрема можливості відповідних соціальних груп в мережі Internet. З боку влади була застосована навіть безпосередньо цензура, що є одним із засобів боротьби проти пропаганди. Так, у травні 2017 р. були заблоковані такі російські соціальні мережі як Однокласники, VKontakte, Yandex, Mail.ru. Таке блокування здебільшого було виправданим, оскільки соцмережі є одним із ефективних засобів здійснення пропаганди. Проте такі інтернет-майданчики, як Facebook та YouTube, залишаються також дієвими інструментами російської пропаганди. Соцмережами пропаганда поширюється за допомогою тематичних груп і акаунтів політиків та блогерів. Важливу роль у пропагандистській діяльності в соціальних мережах відіграють «фабрики тролів» – групи активних користувачів соцмереж, що пишуть повідомлення та

¹ Babak, A. (2017). *Made in Russia: Narratives and Methods of Russian Propaganda's War on Ukraine. Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 15.

² Matychak, T. (2017). *Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin's Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 34.

коментарі в інтересах певного політичного суб'єкта та отримують за це грошову винагороду. При цьому необхідно відзначити значний інтерес з боку громадян до акаунтів політичних діячів, як тих, хто представляє владу, так і представників опозиції в соціальних мережах, такий діалог дозволяє досягти ефекту «прямого контакту» між політиком та конкретним громадянином.

Важливим інструментом пропаганди є масова культура. Насамперед, це пісні, серіали, розважальні шоу на телебаченні, фільми та книжки. Український правлячий режим намагається боротися проти цих каналів розповсюдження російської пропаганди шляхом цензури, а саме: заборони на в'їзд російським естрадним виконавцям, через заборону до ввозу російських книжок, розширення квоти україномовного продукту на радіо та телебаченні до 35 % та 60 % відповідно.

Попри зусилля правлячого режиму щодо ефективного здійснення пропаганди, цьому заважає низка об'єктивних причин. Це неспроможність подолати корупцію, нездатність завершити війну, низький рівень життя більшості населення, зростання цін на продукти й товари першої необхідності, подорожчання проїзду та підвищення вартості комунальних послуг, стагнація реформ. Як зазначає Т.Матичак, «ця ситуація розчаровує багатьох українців і грає на руку антиукраїнській пропаганді¹».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Пропагандистські процеси в Україні багато в чому обумовлені агресією Кремля. Проте активними суб'єктами пропаганди в Україні крім Росії виступає українська правляча верхівка, що з успіхом використовує російську агресію в своїй пропагандистській діяльності, спрямованої на захист владних позицій та матеріально-економічних інтересів, а також політична опозиція, що використовує провали реформ в посиленні своїх позицій та розширенні перспектив на здобуття влади в майбутньому.

Російська агресія в Україні в силу особливостей її проведення фактично відкрила нову сторінку в історії здійснення пропаганди. Основною відмінністю нової пропаганди від традиційної стала побудова альтернативної уявної реальності, конструювання якої базується на постмодерністському інструментарії, насамперед, на принципах множинності істини, непізнаваності справжньої реальності, невідповідності репрезентації та реальності («карти та території»), переваги у наслідках на поведінку людини символічного, інформаційного, уявного перед реальним. Альтернативна, квазіреальність, яка формується постмодерністською пропагандою в головах у реципієнтів, центрується альтернативною версією політичних подій, що отримала назву «постправди», яка підкріплюється фейками (фальшивими новинами, повідомленнями, підробленими образами, світлинами, відеосюжетами). «Правдоподібність» або право на існування альтернативної реальності дає прагматична віра реципієнтів постмодерністської пропаганди, що правильність, «справжність» такої реальності відповідає їх інтересам. «Хитрість» постмодерністської пропаганди полягає в тому, що вона в душі толерантності та мультикультуралізму передбачає рівну цінність існування, наприклад, «реальності тролів», «реальності людоджерів», а також не виключає можливості «особливого історичного шляху» або «суверенної демократії». Альтернативна, квазіреальність побудована на альтернативних фактах, які не є брехнею, а мають власну достовірність, оскільки в них хтось вірить. Логіка існування альтернативної реальності в тому, щоб переконати когось в її існуванні. Створюючи альтернативну реальність, правду не ховають, а топлять у брехні. У безмежному інформаційному болоті важко відрізнити підступну вигадку від наївної дурниці.

Перспективи подальших досліджень передбачають більш детальне висвітлення особливостей здійснення пропаганди в Україні в контексті концепції постправди.

References:

1. Burakovskiy P. Rossiiska propahanda pro podii v Ukraini: tendentsii 2014–2016 rokov [Russian propaganda about events in Ukraine: trends 2014–2016]. *MediaSapiens*. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv/> (January 10, 2018) [in Ukrainian].
2. Vysotskiy O.Yu. (2017) Optimizm yak stratehiia politychnoi propahandy [Optimism as a strategy of political propaganda]. *Osvitni stratehii rozvytku dukhovnoi ta svitohliadnoi kultury osobystosti hromadianskoho suspilstva* [Educational strategies for the development of spiritual and philosophical culture of civil society]. *Materialy Vseukrainskoi naukovoї konferentsii* [Materials of the Ukrainian scientific conference]. April 20–21, 2017, Dnipro. Part I. / Nauk. red. O.Ye.Vysotska. Dnipro: SPD 'Okhotnik', 158–161 [in Ukrainian].

¹ Matychak, T. (2017). Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin's Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 38.

3. Dutsyk D. Yak polityka formatuie novyny: tendentsii 2014-2017 rr. [How politics formats news: trends 2014-2017]. *MediaSapiens*. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/yak_politika_formatue_novini_tendentsii_20142017_rr/> (January 10, 2018) [in Ukrainian].
4. Isakova T. (2016) Informatsiinyi suprovod aneksii Krymu [Information support of the annexation of Crimea]. *Informatsiinyi vyklyky hibrydnoi viiny: kontent, kanaly, mekhanizmy protydyi: analit. dop.* [Information challenges of hybrid war: content, channels, mechanisms of resistance: analytical report]. Kyiv: NISD, 5-22 [in Ukrainian].
5. Piontkovskii A. (2016) Chetvertaia mirovaia "gibridnaia" voina (2014-2016 gg.). Vzlet i padenie 'russkogo mira' [The fourth world "hybrid" war (2014-2016). Rise and fall of the 'Russian world']. *Hibrydna viina Rosii – vyklyk i zahroza dlia Yevropy* [The 'hybrid' Russia's war – a challenge and a threat for Europe]. Kyiv: Tsentr Razumkova, 49-52 [in Russian].
6. Pocheptcov G. Osobnosti propagandistskikh mekhanizmov s dvukh storon rossiisko-ukrainskogo konflikta [Features of propaganda mechanisms on both sides of the Russian-Ukrainian conflict]. *MediaSapiens*. <http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/osobnosti_propagandistskikh_mekhanizmov_s_dvukh_storon_rossiyskourainskogo_konflikta/> (January 10, 2018) [in Russian].
7. Putin protiv Ukrainy. Kak ustroena propaganda Kremliia [Putin against Ukraine. How the Kremlin propaganda works]. *TCH*. <<http://tsn.ua/special-projects/liar/>> (January 10, 2018) [in Russian].
8. Babak, A. (2017) Made in Russia: Narratives and Methods of Russian Propaganda's War on Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 12-27 [in English].
9. Fedchenko, Y. (2016) Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means. *Sojateadlane. Estonian Journal of Military Studies*, 2, 141-170 [in English].
10. Matychak, T. (2017) David against Goliath: How Ukraine resists the Kremlin's Information Attacks. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 48-59 [in English].
11. Matychak, T. (2017) Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin's Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 28-47 [in English].
12. Minich, R., Rybak, V. (2017) Mapping the Territory: What Other Researchers of Russian Propaganda Say. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 88-101 [in English].
13. Moroz, V. (2017) Networks of Illusion: how Russia acts through the Internet and social networks, and how to fight this. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 60-69 [in English].
14. Puhach, M. (2017) Architecture of Lies: How the Kremlin's Propagandist Mechanism Works. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 70-87 [in English].
15. Yermolenko, V. (2017) More than Fake News: Lessons Learnt by Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 102-117 [in English].
16. Yermolenko, V. (2017) What is the best way to fight propaganda? Recommendations based on Ukrainian Experience, General Recommendations. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 118-127 [in English].